

Валерій Філімоніхін,
вчений секретар,
Національний історико-меморіальний заповідник
«Биківнянські могили»
(Київ) Україна, bilinbro@ukr.net

БОЙОВІ ДІЇ У ВЕРЕСНІ 1941 р., НА ТЕРИТОРІЇ НИНІШНЬОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «БИКІВНЯНСЬКІ МОГИЛИ»: СПРАВА НАУКОВОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Автор розкриває одну з маловідомих сторінок історії останніх днів героїчної оборони Києва 1941 р., а саме перебіг боїв місцевого значення, які ймовірно, точились в районі Биківнянського лісу на території сучасного Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». Проаналізовано наявні штабні документи, схеми, плани оборони, витяги з яких наведені у статті та наведено дані про залишки польової фортифікації, військові артефакти на вказаній території, які свідчать про можливість бойових зіткнень у другій половині вересня 1941 р. частин Червоної армії з військами вермахту на цій території.

Ключові слова: *Робоче-селянська Червона армія, вермахт, Південно-Західний фронт, Київ, бойові дії, Київський особливий військовий округ, Київський укріплений район, повітряно-десантні війська, військово-повітряні сили, ППО, Биківня, Бровари, польова фортифікація, Заповідник.*

Важливою проблемою сучасної української воєнної історії є наявність чисельних локальних «білих плям» у початковому періоді нацистсько-радянської війни 1941–1945 рр. Запеклі бої та швидкий розгром великих з'єднань Робоче-селянської Червоної армії (РСЧА), які відбувались на території України, призвели до втрати майже усіх оперативних документів частин, з'єднань, об'єднань РСЧА. У післявоєнний період політика партійного керівництва СРСР була спрямована лише на висвітлення перемоги у «Великій Вітчизняній війні», героїзації військово-політичного керівництва країни, а також у приховуванні справжньої ціни перемоги у війні, яка коштувала життя десятків мільйонів людей та призвела до величезної руйнації народного господарства СРСР. До того, всі без винятку друковані праці, присвячені подіям нацистсько-радянської війни, проходили через тотальну цензуру, що практично унеможливлювало отримання правдивої інформації радянським суспільством. У 1960–

1980-х рр., чи не єдиною об'єктивною працею, присвяченою першому етапу війни, була монографія Ю. Некрича, «1941. 22 июня» (М., 1965), але після нищівної критики і подальшої розправи з ним з боку «ліберальних неосталіністів», стало зрозумілим, що доба «хрущовської відлиги» закінчилась, відтак дослідження цього періоду війни практично припинились. У Радянській Україні воєнно-історичні аспекти нацистсько-радянської війни майже не досліджували, лише у працях українських істориків П. Балкового, С. Вольського, П. Доброва, А. Чайковського та ін. відображувався напрямок досліджень, пов'язаний з вивченням добровільних збройних формувань — народного ополчення й винищувальних батальйонів та їхніх спільних дій з кадровими частинами Червоної армії. У сучасній українській історіографії, присвяченій Київській оборонній операції 1941 р., представляють інтерес праці В. Короля, В. Павлика, О. Лисенка¹. Ґрунтовною є колективна праця О. Крещанова, О. Кузяка, О. Осипова та О. Продана «1941. Оборона Києва»². Але справжньою білою плямою залишаються бойові дії локального характеру Київської оборонної операції у другій половині вересня 1941 р., які відбувались на лівому березі Дніпра, північно-східніше Києва.

На території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», площею 239,5 га, розташованого у Биківнянському лісі, у кількох квадратах лісу з різною насиченістю присутні рештки польової фортифікації. Це — засипані та напівзасипані під впливом часу танкові капоніри, протитанкові рови, бліндажі, системи окопів з розгалуженими ходами, стрілецькі гнізда, артилерійські та кулеметні позиції. Також є засипані ґрунтом вцілілі та зруйновані артилерійським вогнем чи прямим влучанням авіабомб або шляхом підриву доти. Часто трапляються великі воронки від підривів німецьких бомб від 250 до 1000 кг, а у 20-му кварталі Биківнянського лісу залишились рештки фундаментів для зенітних гармат 3-ї дивізії протиповітряної оборони (ППО). Під час проведення у 2001–2012 рр. археологічних досліджень масових поховань жертв сталінських репресій 1937–1941 рр., у 19–20 кварталах Биківнянського лісу у прилеглих до масових поховань жертв сталінських репресій квадратах, археологи знаходили стріляні гільзи від кулеметів різних калібрів, фрагменти автоматичної стрілецької зброї

¹ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. — К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. — Кн. 1. — 735 с.

² Солонець А. В. Маршрутами київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) // Архіви України: наук.-практ. журн. — 2012. — № 5. — С. 92.

радянського виробництва, бойові артилерійські снаряди, в основному калібрів 75–76 мм, у зв'язку з виявленням яких, неодноразово доводилось викликати саперів для знешкодження небезпечних знахідок. Також часто зустрічались деталі від прожекторів протиповітряної оборони, залишки амуніції військовослужбовців РСЧА, фрагменти потужних броньованих кабелів військового зв'язку часів нацистсько-радянської війни. Наявність вище перерахованих артефактів дозволяє зробити припущення, що у Биківнянському лісі в останні дні Київської оборонної операції у 10–19 числах вересня 1941 р., ймовірно, відбувались локальні бої між частинами Червоної армії та вермахту.

Метою дослідження є проведення аналізу наявних історичних джерел щодо оборони Києва у вересні 1941 р., з метою визначення ймовірності локальних бойових зіткнень, а також встановлення частин Червоної армії, які могли брати участь у боях на території сучасного Заповідника, розташованого у Биківнянському лісі.

В архівних матеріалах часто згадується назва містечка Бровари, яке на сході межує з територією Заповідника. Під час Київської оборонної операції у Броварах знаходились штаби Південно-Західного фронту (ПЗФ), військово-повітряних сил (ВПС) Київського особливого військового округу (КОВО). Навколо містечка базувались 5 військових аеродромів радянських ВПС та інші частини РСЧА. Наприклад, у районі селища Биківня, яке межує з Броварами, станом на початок нацистсько-радянської війни знаходився потужний вузол військового кабельного зв'язку командування ПЗФ та 37-ї армії, а Броварське шосе, під час відходу радянських військ з Києва залишалось єдиною частиною автомагістралі стратегічного значення (Одеса-Ленінград), по якій виводився особовий склад та техніка радянських військ, про що згадується у бойовому донесенні № 00435 від 14 вересня 1941 р. щодо стану військ фронту: «Найбільш загрозливий напрямок шосе Козелець, Бровари»³. Селище Биківня увійшло до складу утвореного Дарницького району Києва 3 квітня 1935 р. згідно постанови Київського облвиконкому, затвердженої Президією ЦВК УСРР⁴. У 1930-і рр. Биківнянський ліс став місцем масових таємних поховань репресованих громадян, розстріляних в Києві органами НКВС⁵. Сьогодні на місці масових таємних поховань громадян, розстріляних у Київських в'язницях НКВС у 1937–1941 рр.

³ Центральный архив Министерства обороны СССР (*далі* — ЦА МО СССР), ф. 229, оп. 161, д. 11, лл. 478–479.

⁴ *Архінова С.* Територіальний розвиток кийівського Лівобережжя в ХХ ст. // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. — 2011. — Вип. 5. — С. 242.

⁵ *Пономаренко Л. А., Різник О. О.* Київ. Короткий топонімічний довідник. Довідкове видання. — К.: Видавництво «Павлім», 2003. — С. 9.

(колишня спецділянка НКВС УРСР) у 19–20 кварталах Биківнянського лісу, побудовано Міжнародний меморіал жертв тоталітаризму 1937–1941 рр. Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». У другій половині XIX ст. селище Биківня стало відомим завдяки створенню у 1862 р. Київського військового округу (КВО). У 1868 р., за наказом російського імператора Олександра II для тренувальних занять на території КВО розбито артилерійський полігон (рис. 1). З метою будівництва полігону на ділянці в 911 га з північного боку Чернігівського шосе (сучасний Броварський проспект) вирубали ліс і провели необхідні інженерні роботи. У 1870 рр. полігон почав діяти. Згодом на базі артилерійського полігону, який незабаром розширили вчетверо, побудували військову базу загальною чисельністю 4320 військових.

Рис. 1. Фрагмент карти, на якій показано розташування артилерійського полігону з табором юнкерського училища уздовж Броварського шосе. 1910 р.⁶

Після окупації України більшовиками у 1920 р.⁷ КВО відновили. Його очолив колишній унтер-офіцер царської армії М. Богданов. У квітні–

⁶ Міністерство культури і туризму України. Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. Генеральний план розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». — К., 2009. — С. 20–21, рис. 1.

⁷ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1993. — С. 464.

травні 1922 р. КВО знову ліквідували, натомість на базі КВО сформовано Українську військову округу (УВО) на чолі з М. Фрунзе, а з листопада 1925 р. командувачем округу став І. Якір. Постановами Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 10.05.1937 р., а також наказами Народного комісаріату оборони (НКО) № 77, 085 та 88 від 10.05 і 27.06.1937 р. відновлено Військові Ради округів (ВРО)⁸. Постановою Головної військової ради (ГВР) від 14.07.1938 р. та наказом НКО від 26.07.1938 р. КВО перейменовано на Київський особливий військовий округ (КОВО). У КОВО було створено 4 армійські групи: Житомирську, Вінницьку, Одеську та Кінну. Унаслідок окупації радянськими військами у вересні 1939 р. Західної України, яка тоді входила до складу Польщі, територія військового округу значно розширилася. Відтепер КОВО охоплював: Київську, Вінницьку, Волинську, Дрогобицьку, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Львівську, Рівненську, Станіславську, Тернопільську, Чернівецьку області⁹. За твердженням О. Крикніцького, станом на 22.06.1941 р. війська КОВО були чи не найбільшим збройним угрупованням у світі. У складі округу нараховувалось 10 стрілецьких корпусів (ск), які включали 32 дивізії, 8 механізованих корпусів (мк), які у свою чергу склались з 16 танкових та 8 моторизованих дивізій (тд, мд), по одному кавалерійському та повітрянодесантному корпусу (кк, пдк), а також нараховувалось 11 авіаційних дивізій (ад)¹⁰. Одразу після захоплення Києва нацистськими військами 19 вересня, наступного дня — 20 вересня 1941 р. КОВО було розформовано¹¹.

Практично з перших днів нацистсько-радянської війни, війська КОВО увібрали на себе потужний удар гітлерівської військової машини. Незважаючи на катастрофічний результат битви, Київська оборонна операція дала можливість на 65 днів затримати війська вермахту під Києвом. За твердженнями німецьких генералів, саме Київська оборонна операція зірвала «бліцкриг» та поховала сподівання нацистів на перемогу у війні на Східному фронті ще до битви під Москвою. Наприклад, у своїх повоєнних спогадах колишній генерал-майор вермахту фон Бутлар констатував: «Після операції під Києвом німці втратили кілька тижнів для підготовки наступу на Москву, що вочевидь чимало сприяло його про-

⁸ Крикніцький О. П. Утворення та діяльність Київського Особливого військового округу в травні 1935 — червні 1941 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Крикніцький Олександр петрович. — К., 2008. — С. 57–58.

⁹ Крикніцький О. П. Вказ. праця. — С. 59; Феськов В. І., Калашиников К. А., Голиков В. І. Красная Армия в победах и поражениях 1941–1945 гг. — Томск: Изд-во Томского университета, 2003. — С. 37.

¹⁰ Крикніцький О. П. Вказ. праця. — С. 65.

¹¹ Фесько В. І., Калашиников К. А., Голиков В. І. Указ. соч. — С. 38.

валу»¹². Починаючи з липня по вересень 1941 р., за результатами Київської оборонної операції, втрати Червоної армії на ПЗФ (загалом військовослужбовців — 627 тис.) склали 585 598 осіб, із них безповоротні втрати — 531 471 особа та санітарні втрати — 54 127 осіб, відповідно втрати 21, 6 та 12 армій (Центральний, Південний) фронти з частиною Пінської військової флотилії склали 114 946 осіб, а сумарні безповоротні втрати склали 700 544 бійців і командирів РСЧА¹³. Схожу статистику втрат радянських військ наводить німецький генерал Курт фон Типпельскірх: «У битві за Київ, яка продовжувалась до 26 вересня, було знищено кілька російських армій, взято у полон 665 тисяч солдат і офіцерів»¹⁴. Однією з вагомих причин катастрофічної поразки Червоної армії на початковому етапі війни, на думку українського історика В. Гриневича, був низький морально-психологічний стан армії, що виявилось у слабкій ініціативі, остраху командирів брати на себе відповідальність¹⁵. Власне кажучи, такий морально-психологічний стан у армії був зумовлений Великим терором 1937–1938 рр., у перебігу якого сталінським режимом було репресовано і розстріляно більшу частину від близько 44 тис. командирів та політпрацівників армії і флоту. Понад третину репресованих командирів припало на КОВО¹⁶.

Напад гітлерівської Німеччини 22 червня 1941 р. на СРСР показав всю авантюризм політики сталінського керівництва, унаслідок якої Червона армія почала розвалюватися під першими потужними ударами вермахту. Задля виправлення важкого військово-стратегічного становища, у якому опинилась Червона армія, сталінський режим вдався до своєї звичайної практики, а саме — різкого посилення репресій проти військових. 16 липня 1941 р. Державний комітет оборони СРСР (ДКО) ухвалив спеціальну постанову, спрямовану на підвищення бойового духу в армійських частинах. Ця постанова вимагала від командирів і комісарів зміцнювати військову дисципліну, боротися з панікерами, боягузами і дезертирами, «...розправлятися з ними, як порушниками присяги і зрадниками Батьківщини». Проте, цього виявилось замало, і 16 серпня 1941 р.

¹² Мировая война. 1939–1945 / Под ред. Н. Л. Волковского. — М.: «Издательство АСТ»; СПб: «Издательство Полигон», 2000. — С. 231.

¹³ 1941 год: В 2 кн. Кн. 2 / Сост. Л. Е. Решин, Л. А. Безыменский и др.; Под ред. В. П. Наумова. — М.: Междунар. фонд «Демократия», 1998. — С. 483.

¹⁴ *Типпельскірх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др.* Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. — СПб.: «Издательство Полигон»; М.: «Издательство АСТ», 1998. — С. 45. — (Серия: Военно-историческая библиотека).

¹⁵ *Денисенко Г. Г.* Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 206.

¹⁶ *Шемчушенко Ю. С., Мироненко О. М., Пристайко В. І. та ін.* Жертви репресій. Репресії 20-х — початку 50-х років в Україні. — К.: «Юринформ», 1993. — С. 106.

вийшов сумнозвісний наказ Ставки Верховного головнокомандування (СВГК) № 270 (без публікації)¹⁷, згідно з яким військовослужбовців, які опинились у ворожому тилу, було прирівняне до карних злочинців, а їхні родини також підлягали переслідуванням. Наведені Постанова і Наказ СВГК призвели до ескалації масових репресій проти військовослужбовців РСЧА, унаслідок чого моральний стан армії ще більше погіршився, спричинивши ще більше послаблення обороноздатності військ і у кінцевому рахунку — розгром на першому етапі нацистсько-радянської війни¹⁸. Стрімкий наступ вермахту, змусив військово-політичне керівництво УРСР розпочати підготовку до оборони Києва. 6 липня 1941 р., ЦК КП(б)У та Військова рада КОВО затвердили створення штабу оборони міста. До складу штабу увійшли представники командування ПЗФ: полковник А. Чернишов (начальник штабу оборони), майор М. Чукарев (начальник інженерної служби), секретар Київського обкому КП(б)У М. Мішин, голова виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих Т. Костюк, секретарі Київського міського КП(б)У Т. Шамрило, К. Москалець, голова Київського виконкому І. Шевцов. Основою оборонної системи м. Києва був Київський укріплений район (КиУР), який мав № 1 (УР-1), побудований у 1930-ті рр. УР-1 розташовувався радіусом 80–85 км. навколо Києва (лівий та правий його фланги прилягали до Дніпра). Як вже наводилось, унаслідок «переможного» походу Червоної армії у вересні 1939 р. СРСР захопив східну частину Польщі, відповідно державні кордони СРСР були перенесені ближче на Захід, тому більшу частину озброєння, технічного обладнання КиУРу було демонтовано, що суттєво послабило обороноздатність КиУРу. З початком війни КиУР було відновлено та дообладнано оборонними спорудами. 160 тис. киян, задіяних на оборонних роботах, викопали близько 30 км протитанкових ровів, 15 км ескарпів, збудували більше 750 дзотів (рис. 2). Також киянами створено 19 загонів народного ополчення, які нараховували 30 тис. бійців, винищувальних батальйонів та груп чисельністю понад 200 тис. осіб¹⁹. Частини КиУРу (комендант полковник Ф. Сисоєв) підсилили 147 стрі-

¹⁷ Старое, но грозное оружие: приказ Ставки Верховного Главного командования Красной Армии № 270 от 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. — 1988. — № 9. — С. 26–28.

¹⁸ *Фоміна Віра*. Перемога без пафосу: долі полонених командувачів армій [Електронний ресурс] // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. — Вип. 1 (7). — К., 2015. — С. 50. — Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/0013329.pdf>

¹⁹ *Лисенко О. С.* Роль і значення Київської стратегічної оборонної операції 1941 року в історії Великої вітчизняної війни // Военно-історичний вісник: 36. наук. праць Національного університету оборони України. — К.: ЦП «Компринт», 2013. — Вип. 3 (9). — С. 46.

лецькою дивізією (сд), повітряно-десантною бригадою (пдбр), 1-м та 2-м київськими артилерійськими училищами, полком НКВС, гаубичним полком, трьома протитанковими дивізіонами та особовим складом окружних курсів інтендантів²⁰.

10 липня 1941 р. ДКО призначив командувачем Південно-Західним фронтом генерал-полковника М. Кирпоноса²¹. На лівому березі Дніпра у районі Дарниці на ворога очікував 227-й конвойний полк НКВС (командир полку майор Т. Вагін), підсилений артилерійським дивізіоном та саперною ротою з 57-го полку 4-ї дивізії НКВС. У Дарниці позиції другого ешелону оборони зайняли дивізійна школа, 34-й окремий та зведений батальйон, а безпосередньо поблизу мостів через Дніпро — роти з 56-го полку 4-ї дивізії НКВС²². У липні 1941 р. Київ розділили на 4 сектори оборони — Північний, Західний, Південний та Східний. Східний сектор розташовувався на лівому березі р. Дніпро (Дарницький р-н м. Києва) фронтом на Схід і розглядався як протидесантний, розрахований на протидію можливій повітряній висадці супротивника без ураження можливого обходу наземними військами.

Передовою лінією оборони була перша позиція, яка проходила по Західному периметру міста у віддаленні 10–12 км. На околиці Києва, у поєднанні з природними перешкодами (байраками та залізничним насипом), побудували протитанкове кільце, яке фактично стало третьою протитанковою лінією на підступах до міста, рахуючи дві лінії протитанкових ровів у батрайонах²³. 11 липня 1941 р. було ухвалено рішення змінити систему оборони міста. Для цього Київ знову розділили, вже на три сектори (правий включав в себе північно-західну частину міста, центральний охоплював західну частину міста (близько 12 км) від Житомирського шосе до станції Пост-Волинський та лівий, який тягнувся від станції Пост-Волинський до Дніпра). У наведеному штабному документі Південно-Західного фронту № 031 від 15 липня 1941 р. «Про бойові дії військ фронту» згадуються населені пункти навколо Заповідника: «...пункт 6. 64 ск 175 сд — в районі Бровари. 165 сд — прибув ап. Штакор 64 — Княжичі. Пункт 7. 3 пдк до 16.00 15.7; 6 пдб зосереджена в районі Погреби»; «...Штаб 3 пдк — Требухів». Баграмян²⁴. З кожним

²⁰ *Статюк І.* Оборона Києва 1941. Киевская стратегическая оборонительная операция 7 июля — 26 сентября 1941 года. — М.: «Цейхауз», 2006. — С. 1–4, 14. (Карта 2).

²¹ ЦА МО СССР, ф. 251, оп. 646, д. 483, л. 327.

²² *Моцанский И. Б.* 1941. Битва за Киев. 7 июля — 26 сентября. — М.: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. — С. 9–11.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 166, оп. 3, спр. 36, арк. 3, 40, 258.

²⁴ ЦА МО СССР, ф. 229, оп. 9776 сс, д. 63, лл. 137–140.

днем положення радянських військ під Києвом погіршувалось, тому з метою посилення оборони 10 серпня 1941 р., з усіх військ, які тримали оборону у Київському укріпленому районі, створено 37 армію під командуванням генерал-майора А. Власова.

Рис. 2. Фрагмент плану КИУРу (Виділена жовтим кольором ділянка — територія сучасного Національного історико-меморіального Заповідника «Биківнянські могили»)*²⁵

В обороні Києва, сухопутним військам активно допомагали моряки Дніпровської військової флотилії. Безпосередньо у боях за Київ моряки-дніпровці почали брати участь з 6 серпня 1941 р. Вже 14 вересня в район Голосіївського лісу і до станції Бобрик, моряків чисельністю до двох загонів (понад 1300 моряків) було направлено на допомогу армійським частинам. Під час залишення Києва радянськими військами 18 вересня 1941 р. моряки-дніпровці, прикриваючи відхід захисників міста, підірвали та затопили частину військових кораблів Пінської військової флотилії, які на той момент перебували у Києві і також залишили Київ. Подальший

* На правій частині плану укріплень КиУРу зображено Протидесантний сектор оборони Києва. Початок сектору оборони Дарниця, закінчення сектору с. Биківня та Броварський район.

²⁵ Міністерство регіонального розвитку та будівництва України. Державне підприємство «Всеукраїнський науково-методичний та дослідно-інформаційний центр архітектурної спадщини. Історико-містобудівний опорний план Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» (з пропозиціями щодо встановлення меж буферної зони). — К., 2009. — С. 7.

бойовий шлях моряків флотилії закінчився трагічно. На світанку 20 вересня 1941 р. під Борисполем відбувся останній бій моряків-дніпровців. Не маючи підтримки артилерії, моряки змушені були відступати до м. Бориспіль, залишивши на полі бою сотні убитих побратимів²⁶.

Величезну роль в обороні Києва зіграли повітряно-десантні війська (ПДВ) КОВО. У відповідності до Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про нові формування у Червоній армії» від 23 квітня 1941 р. № 1112-459 сс було призначене місце дислокації кожного пдк: КОВО — 1-й (м. Житомир, генерал-майор М. Усенко) та 2-й (Харківський військовий округ, генерал-майор Ф. Харитонов) повітряно-десантні корпуси. Для підвищення боєздатності повітрянодесантних військ (ПДВ) за ними було закріплено частини транспортно-бомбардувальної (десантно-транспортної) авіації: до 1-го пдк прикріплено: 14-й десбап 18-ї авіаційної дивізії дальньої дії (ад дд), Бориспіль, 38 літаків ТБ-3, 9 літаків ТБ-7; 324-й десбап в/ч 4510 (знову сформований), Бориспіль; до 2-го пдк прикріплено: 100-й десбап 48-ї ад дд, Орел, 9 літаків ТБ-3, 63 літака ДБ-3; 325-й десбап в/ч 4504 (знову сформований), Ніжин²⁷. Частини 3-го пдк з 11 липня 1941 р. брали наактивну участь у бойових діях в складі військ 37-ї армії ПЗФ. 3-й пдк входив до Одеського військового округу (місце дислокації на 01.06.1941 р. м. Первомайськ, генерал-майор В. Глазунов) та складався з 5-ї повітрянодесантної бригади (пдбр), 4 батальйонів, а також 5-ти інших підрозділів. 5-а пдбр була сформована з особового складу 211 сд під командуванням А. Родимцева, 6-ї пдбр з одним батальйоном, сформована з особового складу 234 сд (командир бригади — В. Жолудев) та 212 пдбр (командир бригади — І. Затевахін), що складалась з 4-х батальйонів та 5 інших підрозділів. Нижче подано витяг з наказу, у якому частинам ПДВ вказуються пункти зосередження в районах прилеглих до Заповідника: «Командиру 3 пдк. Серія Г. Командувач ПЗФ наказав 3 пдк, який прибував в район Борисполя по залізниці зосередити: 6 пдбр — в лісі північно-західніше Броварів (вилка вузькоколійки з польовою дорогою)... Штакор 3 — Требухів... Заст. нач. штаба ПЗФ полковник Баграмян»²⁸. Також, до складу 3-го пдк входила потужна транспортно-бомбардувальна авіація — 250-й десбап Забайкальського військового округу (ЗаБВО, м. Улан-Уде), терміново перекинутий під Київ. Ця потужна частина ВПС складалась з 49 важких бомбардуваль-

²⁶ Лисенко О. С. Участь моряків-дніпровців у боях при обороні Києва в 1941 році / Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2012. — Вип. 2(4). — С. 31–35.

²⁷ Алехин Р. В. Воздушно-десантные войска: история российского десанта. — М.: Эксмо, 2009. — С. 62–67.

²⁸ ЦА МО СССР, ф. 229, оп. 4068 сс, д. 1, л. 102.

ників (транспортників) ТБ-3. У боях під Києвом, десантники понесли важкі втрати, які пояснюються тим, що на початковому періоді війни, частини ПДВ масово використовувались не за своїм призначенням, а практично у якості піхотних підрозділів²⁹. Як вже вказувалось, в селищі Биківня дислокувались також частини військових зв'язківців, саме по цій території проходив потужний вузол провідного зв'язку, який поєднував штаби Південно-Західного напрямку зі штабами 37, 40 армій (рис. 3).

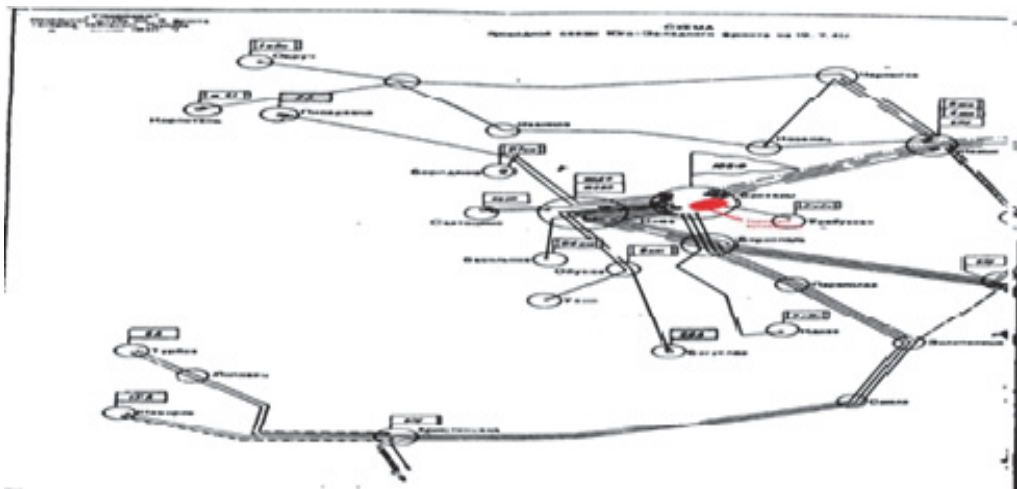

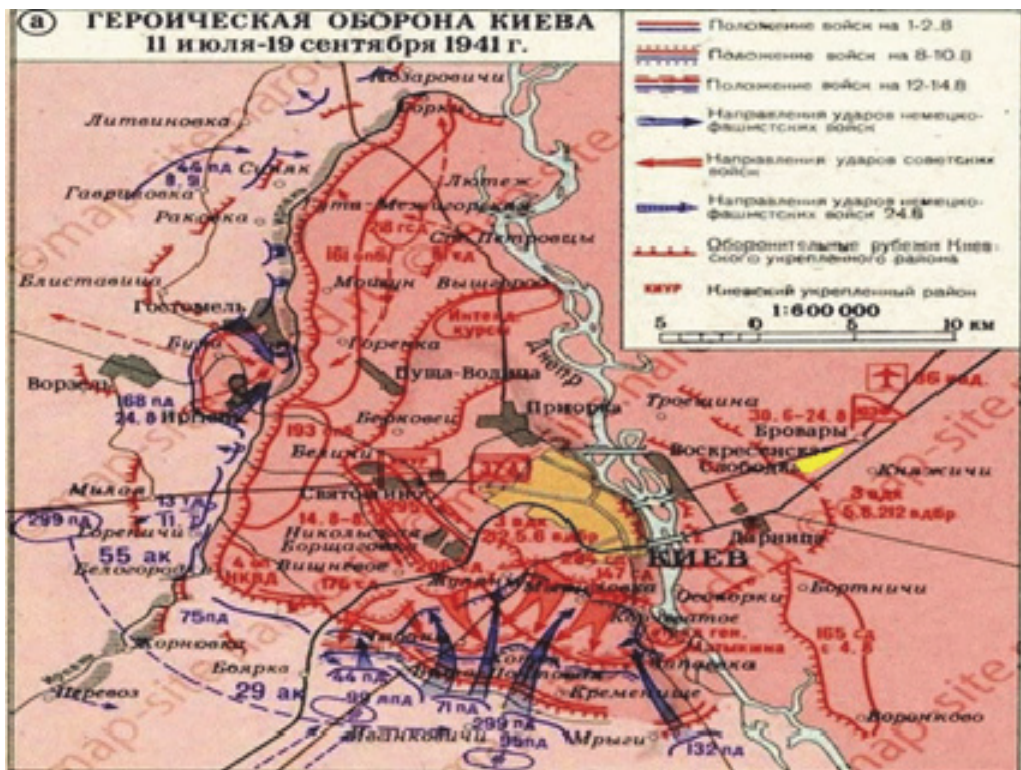
Рис. 3. Схема ліній провідного зв'язку ПЗФ, що простягався до Києва і далі через селище Биківня до штабу ПЗФ (м. Бровари). (Червоним кольором помічено розташування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)³⁰

Частково підтверджує участь в Київській стратегічній оборонній операції перелічених вище частин та підрозділів Червоної армії І.Х. Баграмян: «...12 вересня. Фронт перейшов до бойових дій в умовах оточення та повного перекриття комунікацій. Переносу командний пункт до Києва, як єдиного пункту, звідки є можливість керування військами». З донесення М. Кирпоноса до Генштабу РСЧА: «...значні сили 6-ї німецької польової армії, а також 17-ї німецької польової армії та 1-ої танкової групи Клейста оточили місто»³¹.

²⁹ Алехин Р. В. Указ. соч. — С. 98.

³⁰ ЦА МО СССР, ф. 71, оп. 296521 с, д. 30, л. 52.

³¹ Баграмян И. Х. Так начиналась война. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 294, 304.

Карта 1. Оборона Киева 11.07–19.09. 1941 р.³².
(Жовтим кольбором умовно нанесена територія Заповідника)

15 вересня 1941 р. німці увірвались до м. Бровари, вірогідно також — на територію Биківнянського лісу, яка виходить на околиці містечка, де в цей час можливо точились кровопролитні бої між відступаючими радянськими частинами та нацистськими військами. На той момент 37 армія вже знаходилась у оперативному оточенні. «16 вересня ситуація на фронті змінилась. Ударна група 6-ї німецької польової армії почала наступ на Київ з північно-східного напрямку і захопила паромні переправи. Становище тимчасово врятувала ініціатива штабу оборони Києва. Було перекинуто частини 4-ї дивізії НКВС, загін ополченців заводу «Арсенал» та 300 моряків Дніпровського загону Пінської флотилії»³³. З повідомлення Генштабу РСЧА від 17 вересня 1941 р. можна дізнатись про вкрай напружену ситуацію, що склалася в останні дні оборони Києва:

³² Муравов Д. Оборона Киевского укрепленного района (1941) // 2-й штурм КиУР, оставление Киева (сентябрь 1941) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kiev-1941.narod.ru/second_assault.html

³³ Там же. — С. 309, 312.

«...Головкому військами Південно-Західного напрямку На східному березі фронту частини Червоної армії, обороняючись, відходять на Бровари. Виникла загроза переправам Києву зі сходу. Зв'язок з сусідами відсутній. Фронт прорвано. Східний берег без сильних резервів не утримати. У подальшому вийти з оточення буде неможливо. Накопичилась велика кількість транспортів в Києві та біженців у Дарниці. Прошу вказівок. Військова рада 37 армії. Шарохін»³⁴. У витязі з особової справи командира 737-го сп 206 сд 37-ї армії Г. Мажинкова вказано: «...Після відходу полку до Броварів був отриманий наказ від командування 147 сд про оборону Броварів, а через кілька годин отримано новий наказ рухатись за маршрутом Бровари–Нова Дарниця–Бориспіль–Яготин перебуваючи у другому ешелоні дивізії...»³⁵. Цей наказ підтверджується повідомленням від 18 вересня 1941 р., що саме в цей день німецькі війська увірвались на територію Броварського району Київської області³⁶, яка межує з територією Заповідника, що також підтверджується доповіддю 18 вересня 1941 р. генерал-майора А. Штромберга заступника начальника штабу Південно-Західного напрямку: «...За даними, які є в розпорядженні Військової ради, штаб ПЗФ потрапив в оточення та жорстке бомбардування у Прилуках, втратив управління військами та невідомо де знаходиться. Частини 26, 21 армій, залишки 5-ї армії неорганізованими групами зосередились в лісах у районі Прилуки, Пирятин, Бровари»³⁷. З німецьких повідомлень відомо, що 18 вересня 1941 р. близько опівдня 280 пп німців зустрів по дорозі в Бровари передовий моторизований загін 56-ї пд вермахту. Ближче до вечора радянські частини провели невдалу атаку на північну частину плацдарму, втративши при цьому близько 120 бійців. Зустріч 56-ї та 95-ї дивізії вермахту фактично означала обвалення фронту 37-ї радянської армії по лінії Бровари — Бориспіль та вихід німців на широку ділянку до залізничної колії Київ — Полтава — головного шляху відходу захисників Києва³⁸.

19 вересня 1941 р. частини Червоної армії за запізним наказом Ставки залишають Київ. Командир 4-ї дивізії НКВС полковник Ф. Мажирін, останній комендант Києва, буквально перед носом у німців віддав наказ про підриг київських мостів. Були підірвані наступні об'єкти: Дарницький залізничний міст, міст імені Євгенії Бош (колишній Микільський

³⁴ Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / Под ред. В. А. Замлинский и др. — К.: Изд-во «Україна», 1991. — С. 458.

³⁵ *Солонець А. В.* Вказ. праця. — С. 99.

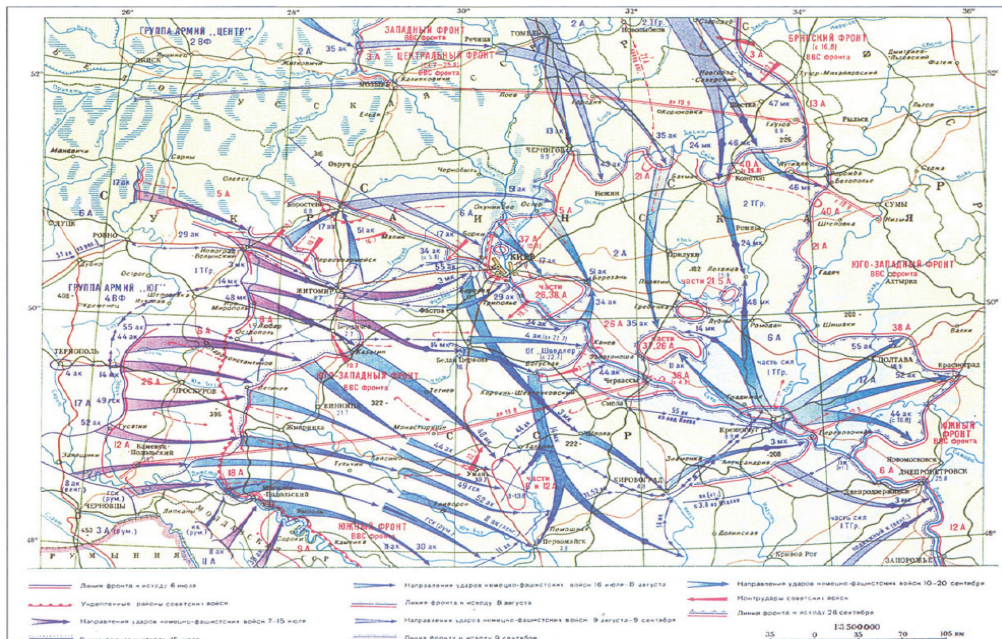
³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 330, арк. 330.

³⁷ ЦА МО РФ, ф. 251, оп. 646, ед. хран. 27. Номер записи в базе данных 60104269.

³⁸ *Муравов Д.* указ. соч. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://kiev-1941.narod.ru/second_assault.html.

ланцюговий міст) та Наводницький³⁹. Останнє відоме на сьогодні радіодонесення від 5-ї армії було відправлено о 17.15 місцевого часу 19 вересня поблизу села Кручі біля самого Пирятин. «...Вранці 20 вересня 87-а сд та частини 4-ї дивізії НКВС вийшли на прогалину Дарницького лісу» (карти 1, 2)⁴⁰.

Киевская стратегическая оборонительная операция 7 июля — 26 сентября 1941 года

Карта 2. Київська стратегічна оборонна операція (7 липня — 26 вересня 1941 р.)⁴¹.

При збільшенні добре видно, як напрямком атаки 17-го армійського корпусу вермахту (10–20 вересня), перетинає Броварське шосе і проходить по території сучасного Заповідника

Ймовірні бойові дії на території Заповідника на кінцевому етапі Київської оборонної операції у вересні 1941 р. сьогодні стали предметом досліджень щодо пошуку архівних матеріалів, відтворення у часі об'єктивної картини боїв, схем та типів фортифікаційних споруд, видів озброєнь, встановлення повного переліку військових частин і підрозділів,

³⁹ Муравов Д. Указ. соч. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://kiev-1941.narod.ru/second_assault.html.

⁴⁰ Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии. — М.: Яуза, Эксмо, 2006. — (Великая Отечественная: Неизвестная война). — С. 315.

⁴¹ Статюк И. Указ. соч. — С. 1–4, 14.

які безпосередньо брали участь у цих боях. Також важливо пам'ятати, що в обороні Києва, зокрема у вказаних місцях воювало багато киян — бійців київського ополчення, зокрема, робітників київського «Арсеналу», військових моряків Дніпровського загону Пінської флотилії, багато з яких загинуло і їх імена досі невідомі. Ключовим етапом досліджень повинні стати археологічні розкопки залишків польової фортифікації та місць можливих поховань оборонців Києва для встановлення імен загиблих з метою подальшої їх меморіалізації для належного ушанування пам'яті загиблих, а східний сектор КиУРу посів би достойне місце у Поясі бойової слави міста-героя Києва. Варто також зазначити, що археологічні дослідження на місці ймовірних бойових дій, які могли відбуватись на території Заповідника, не проводились.

REFERENCES

- Al'ohin, R. V. (2009). *Vozdushno-desantnye vojska: istorija rossijskogo desanta*. Moscow: Jeksmo. [in Russian].
- Arkipova, S. (2015). Terytorial'nyj rozvytok Kyivs'koho Livoberizhzhia v XX st. *Rehional'na istoriia Ukrainy*, (5), 242. [in Ukrainian].
- Bagramjan, I. H. (1988). *Tak nachinalas' vojna*. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
- Bykov, K. (2006). *Kievskij "kotel". Krupnejshee porazhenie Krasnoj Armii*. (Velikaya Otechestvennaya: Neizvestnaya vojna). Moscow: Jauza, Jeksmo. [in Russian].
- Denysenko, H. H. (2011). *Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhenia kul'turnoi spadschyny*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Fes'kov, V. I., Kalashnikov, K. A., & Golikov, V. I. (2003). *Krasnaja Armija v pobedah i porazhenijah 1941–1945 gg.* Tomsk: Izd-vo Tomskogo universiteta. [in Russian].
- Fomina, Vira. (2015). Peremoha bez pafosu: doli polonenykh komanduvachiv armij. *Vijs'kovo-istorychnyj merydian*. Elektronnyj naukovyj fakhovyj zhurnal. — Military Historical Meridian. Electronic Scientific Specialty Magazine, 1 (7), 50. Retrieved from file:///C:/Users/User/Downloads/0013329.pdf [in Ukrainian].
- Kryknyts'kyj, O.P. (2008). *Utvorennia ta diial'nist' Kyivs'koho osoblyvoho vijs'kovoho okruhu v travni 1935 — chervni 1941 rr.* [The creation and activity of the Kyiv Special military district in May 1935 — June 1941] (*Candidate's thesis*). Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. S. (2010). Uchast' moriakiv-dniprovtsiv u boiakh pry obroni Kyieva v 1941 rotsi. *Voiенno-istorychnyj visnyk*, 2 (4), 31–35. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. S. (2013). Rol' i znachennia Kyivs'koi stratehichnoi obronnoi operatsii 1941 roku v istorii Velykoi vitchyznianoj vijny. *Voiенno-istorychnyj visnyk*, 3 (9), 46. [in Ukrainian].
- Moschanskyj, Y. B. (2008). *1941. Bytva za Kyev. 7 yiulia — 26 sentiabria*. Moscow: Yauza, BTV-Knyha, Eksmo. [in Russian].

Muravov, D. *Oborona Kyjevskoho ukreplennoho rajona (1941). 2-j shturm KyUR, ostavlenye Kyeva (sentiabr' 1941)*. Retrieved from http://kiev-1941.narod.ru/second_assault.html, [in Russian].

Ponomarenko, L., & Riznyk, O. (2003). *Kyiv. Korotkyj toponimichnyj dovidnyk. Dovidkove vydannia*. Kyiv: Vydavnytstvo «Pavlim». [in Ukrainian].

Reshin, L. E., Bezymenskij, L. A. i dr. (Comps.); Naumova, V. P. (Ed.). (1998). *1941 god: V 2 kn.* (Vol. 2). Moscow: Mezhdunar. fond «Demokratiya». [in Russian].

Shemchushenko, Yu. S., Myronenko, O. M., & Prystajko, V. I. ta in. (1993). *Zherty represij. Represii 20-kh — pochatku 50-kh rokov v Ukraini*. Kyiv: Yurynfom. [in Ukrainian].

Smolij, V. A., Boriak, H. V., Levenets', Yu. A., Lytvyn, V. M., & Lysenko, O. Ye. (Ed.). (2011). *Ukraina v Druhiy svitovij vijni: pohliad z XXI stolittia: Istorychni narysy*. (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Solonets', A. V. (2012). *Marshrutamy kyivs'koho vidstupu 1941 r.: (za materialamy fondiv Natsional'noho muzeiu istorii)*. *Arkhivy Ukrainy: nauk-prakt. zhurn. — Archives of Ukraine: scientific — prakt. journal*, 5, 92, 99. [in Ukrainian].

Statjuk, I. (2006). *Oborona Kieva 1941. Kievskaja strategicheskaja oboronitel'naja operacija 7 ijulja — 26 sentjabrja 1941 goda*. Moscow: Cejhauz. [in Russian].

Subtel'nyj, O. (1993). *Ukraina: istoriia: per. z anhl.* (Yu. Shevchuk, Trans.). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Tippel'skirh, K., Kessel'ring, A., & Guderian, G. i dr. (1998). *Itogi Vtoroj mirovoj vojny. Vyvody pobezhdennyh*. SPb: «Yzdatel'stvo Polyhon»; Moscow: «Yzdatel'stvo AST». [in Russian].

Volkovskij, N. L. (Ed.). (2000). *Myrovaia vojna. 1939–1945*. Moscow: «Yzdatel'stvo AST»; SPb: «Yzdatel'stvo Polyhon». [in Russian].

Zamlynskyj, V. A. (Ed.). (1991). *Leto 1941. Ukrajna. Dokumenty y materyaly. Khronyka sobytij*. Kyev: Ukraina. [in Russian].

Valery Filimonikhin,

Scientific Secretary, National Historical and
Memorial Reserve «Bykivnyanski graves»
(Kyiv) Ukraine, bilinbro@ukr.net

THE HOSTILITIES IN SEPTEMBER 1941, WHICH APPARENTLY TOOK PLACE ON THE TERRITORY OF THE PRESENT BYKIVNIA GRAVES NATIONAL HISTORICAL MEMORIAL PRESERVE

The author reveals one of the little-known pages of the history of the last days of the heroic defense of Kiev in 1941, namely, the course of battles of local significance, which probably were in the Bykivnia district of the forest on the territory of the modern Bykivnyansky Graves National Historical Memorial Reserve. The available staff documents, schemes, defense plans, excerpts of which are given in the article, are analyzed. The data on the remains of field fortification, military artifacts in the

specified territory, which indicate the possibility of military clashes in the second half of September 1941 of the Red Army with the Wehrmacht troops in this territory, are given.

Keywords: *Red Army, Wehrmacht, South-Western Front, Kyiv, hostilities, Kyiv Special Military District, Kyiv Fortified Area, airborne troops, air force, air defense, Bykivnya, Brovary, field fortification, Preserve.*